

Dinko Župan

(Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,
Slavonski Brod)

DOBRE KUĆANICE

Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća

UDK 37.014-055.2(497.5 Slavonija)"18"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. veljače 2009.

Autor je istražio problematiku obrazovanja žena u Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća. U članku je prikazao rad slavonskih viših djevojačkih škola i ženskih stručnih škola. Prema autorovu mišljenju jedan od glavnih nastavnih ciljeva tih škola bio je odgoj i obrazovanje budućih *dobrih kućanica*.

Ključne riječi: obrazovanje žena, više djevojačke škole, *dobre kućanice*, Slavonija, 19. stoljeće.

Odgoj i obrazovanje *dobrih kućanica*

Obrazovanje žena u 19. stoljeću u cijeloj Banskoj Hrvatskoj, pa tako i u Slavoniji, jedan je od glavnih ciljeva imalo u obrazovanju budućih *dobrih kućanica*.¹ U hrvatskom obrazovnom sustavu druge polovice 19. stoljeća više djevojačke škole i ženske stručne škole bile su glavna mjesta oblikovanja takvog poželjnog ženskog identiteta. Pravnim, ekonomskim i obrazovnim ograničenjima žene su u 19. stoljeću bile smještene u privatnost doma čime im je bilo onemogućeno javno djelovanje. Javna je sfera bila rezervirana samo za muškarce, jer je ženama bilo uskraćeno postizanje niza zanimanja putem kojih su se mogle afirmirati kao javne osobe. Zapravo, jedini javni posao koji su mogle raditi bio je posao učiteljice. Kako se određivao prostor unutar

¹ O problematici obrazovanja žena u Hrvatskoj u 19. stoljeću vidi: Meghan Hays, «Valjane majke i Blage kćeri – Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća», *Otvor* 4/1-2 (1996); Ida Ograjšek Gorenjak, «On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje – pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća», *Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest* (uredila Andrea Feldman, Zagreb, 2004); Tihana Luetić, «Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Jopsipa I. u Zagrebu», *Povijesni prilozi* 22 (2002); Dinko Župan, «Uzor djevojke: obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st.», *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2001) i Dinko Župan, „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)“ *Scrinia Slavonica* 5 (2005).

kojeg su tadašnje žene mogle djelovati, dobro je vidljivo iz knjige Blaža Lorkovića *Žena u kući i društvu*. «Ako je koje zvanje takvo, da bi se žena vršeci ga sdušno, iznevjerila svom pravom zvanju, naime braku, takvo zvanje nije za ženu i ne valja joj ga povjeriti.»² Upravo je zbog ovakvih stavova ženama bilo onemogućeno da u 19. stoljeću studiraju na pravnom, medicinskom i mnogim drugim fakultetima, jer se smatralo da žene primarno moraju biti kućanice, supruge i majke, te su se adekvatno tome i obrazovale. U obrazovno-odgojnim ciljevima viših djevojačkih škola jasno je naglašeno da te škole od učenica trebaju napraviti buduće *dobre kućanice*.

Određenje žene kao *dobre kućanice* nije bilo jednoznačno, jer se njegovo značenje razlikovalo kod žena različitog socijalnog položaja. Tako su se obaveze žena kao *dobrih kućanica* na selu bitno razlikovale od obaveza gradskih *dobrih kućanica*, a gradske su se *dobre kućanice* razlikovale prema tome dolazile li iz niže, srednje ili više građanske klase. Poželjno ponašanje *dobrih kućanica* razlikovalo se prema njihovoj socijalnoj pripadnosti. S jedne strane imamo ciljano nezaposlene žene iz srednje i građanske klase, a s druge strane seljanke, nadničarke, radnice i čitav niz sluškinja. Socijalne razlike između tih žena razgrađivale su naizgled homogeni ženski identitet, jer su unutar prividno jedinstvenog ženskog identiteta stvarale raznolike grupe Drugih. Vilma Vukelić nam u svojem memoarskom romanu na vrlo zanimljiv način daje opis tadašnje socijalne stratifikacije gradskih žena. «Poštujući forme uljudna ponašanja i stare navike, dame uopće nisu zalazile u javne lokale, nego su se poslijepodne sastajale po kućama prijatelja na uzbudljivim trač-partijama uz kavu i kolače ... Pri tom treba znati da ženski dio višeg društva bijaše bez ikakva posla. Kuhinjom je vladala izvrsna i autoritativna kuharica, u sobama dobro uvježbana sobarica, za teže poslove pozivana je sluškinja, za veliko pranje *vešarica*, za dotjerivanje garderobe *šnajderica*. Ako je u obitelji bilo djece, o njima se najprije brinula dadilja, poslije kinderfrajla i napokon guvernanta, koja je često u kući ostajala sve do kćerine udaje i odrasloj djevojci služila kao *garde-dama* (op. prev. pratilja mlade djevojke na javnim mjestima).»³ Ovakav veliki broj ženske posluge u bogatim građanskim obiteljima jedan je od glavnih uzroka povećanja broja žena u Osijeku tijekom druge polovine 19. stoljeća.⁴

Diskursi građanskog patrijarhalnog društva kojima su se zastupali stavovi o primarnom određenju žene kao kućanice svoj su utjecaj imali i na promjene u nastavnom programu za više djevojačke škole. Tako je nastavna osnova za više djevojačke škole iz 1875. bila kritizirana kao neprimjerena naravi

² Blaž Lorković, *Žena u kući i društvu* (Zagreb, 1883) 28.

³ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti* (Zagreb, 2003) 125-126.

⁴ «U gradovima koji ekonomski napreduju izraziti je višak žena. Tu je prije svega riječ o ženskoj posluzi u građanskim obiteljima, ali ima i dosta radnica. Višak žena je najveći u Osijeku, Varaždinu i Karlovcu, dok je Zagreb tek na četvrtom mjestu.» Mirjana Gross/Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb, 1992) 25.

učenica i njihovom budućem određenju kućanice. Zbog toga je krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina vođena javna rasprava o tom pitanju, koja je 1883. godine rezultirala novim nastavnim programom. Glavni prigovor starom nastavnim programu bio je «da uvelike opterećuje djevojčice, da ih otuđuje domu i glavnome svome zadatku».⁵ Pored građanskoga patrijarhalnog diskursa, i tadašnji medicinski diskurs imao je znatan utjecaj na osmišljavanje nastavnih programa za ženske škole. Naime, prema mišljenju tadašnjih liječnika i psihologa psihička konstitucija žene nije bila sposobna za mentalne napore kao muška, stoga se zahtijevala prilagodba obrazovnih programa tim tadašnjim znanstvenim spoznajama. U raznim izvještajima austrijskih liječnika, koji podsjećaju na neke dijelove knjige američkog liječnika Edwarda Clarkea *Spol u obrazovanju ili Jednaka šansa za djevojke*, zahtijevalo se smanjenje nastavnoga gradiva za djevojačke škole jer je „preveliki duševni napor“ kod djevojaka bio označen kao uzrok raznih bolesti. Edward Clarke u svojoj je knjizi iz 1873. godine (*Sex in Education; Or, a Fair Chance for The Girls*) iznio tezu da je uvođenje višeg obrazovanja za djevojke, najopasnija prijetnja njihovu normalnom psihofizičkom razvoju. Smatrao je da ako bi se djevojke obrazovale jednako kao i mladići to bi imalo strašne posljedice za njihovo zdravlje, jer bi takvo obrazovanje dovelo do abnormalnog rada njihova mozga i probave. Clarkeova je knjiga do 1890. godine doživjela 17 izdanja, a dr. Edward Clarke postao je vodeći glasnogovornik antifeminističkog pokreta u SAD-u.⁶

Na učiteljskim skupštinama, koje su prethodile novom nastavnim programu za djevojačke škole, raspravljalo se o poboljšanju obrazovanja učenica, a neki od zaključaka koji su usvojeni na tim skupštinama trebali su školski sustav gotovo u potpunosti staviti u funkciju *proizvodnje* budućih *dobrih kućanica*. Školski sustav, kao važan disciplinski aparat 19. stoljeća, imao je za cilj proizvodnju osobnosti koje su se trebale uklopiti u poželjne društvene uloge, a to je u ženskom slučaju značilo proizvodnja *dobrih kućanica*.⁷ «Nije dosta, da je žena dobra supruga i majka, nego se hoće da je i dobra kućanica; zato je potrebno, da dom i škola nastoje već za rana položiti temelj valjanom uzgoju buduće kućanice. Pučka škola zadovoljiti će ovoj zadaći priučavajući već u nižih razredih djevojke bitnim svojstvom svake dobre kućanice. (Urednosti i čistoći, radinosti i marljivosti, štedljivosti i pregaranju). U višoj djevojačkoj učionici neka se predaje kućanstvo kao poseban predmet ... a i kod

⁵ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas VII* (Zagreb, 1911) 20.

⁶ Tamara Slišković, „Žene, muškarc i spol – nova pitanja i izazovi za feminizam“, *Kruh i ruže* 13 (2000) 86. U europskim medicinskim raspravama s kraja 19. i početka 20. stoljeća tvrdilo se da djevojke od učenja mogu oćelaviti i izgubiti stas. Vidi William M. Johnston, *Austrijski duh* (Zagreb, 1993) 165.

⁷ Prema mišljenju Michela Foucaulta politika discipliniranja «*proizvodi* pojedince; ona je specifična tehnika moći koja pojedince istodobno uzima kao predmete i kao oruđa svojega djelovanja». Michel Foucault, *Nadzor i kazna* (Zagreb, 1994) 175.

ostalih predmeta treba da imade učitelj pred očima zadaću buduće kućanice, supruge i majke.»⁸ Sa školskom godinom 1883/4. počeo se primjenjivati novi nastavni program za više djevojačke škole. U novom nastavnom programu za više djevojačke škole smanjen je broj sati hrvatskog jezika, zemljopisa, povijesti, računstva, prirodoslovlja, a u osmom je razredu uveden novi predmet – kućanstvo. *Ženski ručni rad* i dalje je imao najveću satnicu od 4 sata za pete i šeste, te 6 sati tjedno za sedme i osme razrede.

U stvaranju i održavanju određenja žene kao kućanice važnu su ulogu imale knjige poput *Dobre kućanice*. Ta je knjiga bila namijenjena svim djevojkama, kako onim koje su dolazile iz seljačkih i siromašnijih gradskih obitelji, jer je davala pregršt savjeta iz raznih područja koje bi trebala usvojiti svaka *dobra kućanica* (kako se tamane stjenice, koje je kuhinjsko posuđe najzdravije, kako se čiste masne mrlje, kako se hrane pilići itd.) tako i onim djevojkama koje su dolazile iz bogatih obitelji jer je davala i savjete kako se *dobra kućanica* treba odnositi prema svojoj posluži. Kroz nabranje svih tih dobronamjernih savjeta provlačio se dominantni muški diskurs koji je ženu uklapao u vladajući poredak tadašnjeg patrijarhalnog građanskog društva. Knjižica je zapravo trebala formirati za patrijarhalno društvo poželjno određenje žene kao kućanice. Discipliniranje ženskog ponašanja trebalo se postići strategijom osmišljavanja čitavog niza *ženskih* kućanskih poslova koje je svaka žena trebala usvojiti ako je željela biti *dobra* žena. Kroz knjigu se neprekidno provlače narodne poslovice koje su trebale potvrditi ispravnost poželjnog identiteta kao kontinuiteta s tradicijom: «Ne stoji kuća na zemlji nego na ženi», „Ženskom poslu nigdje kraja», «Žena drži tri ugla u kući». Nabranjem različitih poželjnih ženskih karakteristika i u ovoj knjizi se prikazuje slika žene koju su kroz svoje brojne članke i rasprave zastupali tadašnji pedagozi i učitelji. «Najglavnija svojstva dobre i valjane gospodarice jesu: radinost, štedljivost, čistoća, urednost, nabožnost i blagost.»⁹ Trstenjak je glavne karakteristike *dobre kućanice* u četvrtom izdanju knjige proširio s trima novim značajkama: strpljivošću, umiljatošću i naprednošću, pri čemu je pod naprednošću mislio na čitanje knjiga o kućanstvu. Niz korisnih informacija u knjizi o raznim pitanjima u kućanstvu trebao je prosvjetiteljskim nastojanjem poboljšati svakidašnji život. No kao i svaki prosvjetiteljski pothvat i ovaj je u sebi imao ugrađenu volju za dominacijom. Iza znanja o *dobroj kućanici* stajala je volja za pozicioniranjem žene u skladu s vladajućim spolnim poretom moći. Sadržaj Trstenjakove knjige dobro se uklopio u spolnu politiku školskih vlasti što pokazuje i naredba iz studenog 1881. godine kojom je knjiga *Dobra kućanica* postala pomoćna knjiga u ženskim opetovnicama, a prepo-

⁸ “Nebi li bilo potrebno, da se u djevojačkih školah veća pomnja posveti kućanstvu?”, *Hrvatski učitelj* 20 (1879) 311. O toj temi vidi i ove članke: “Tečaj za ženski ručni posao”, *Napredak* 9 (1879); Davorin Trstenjak, “Važnost kućanstva u viših djevojačkih učionah”, *Napredak* 11 (1879); “Važnost rada u odgoju djevojaka”, *Hrvatski učitelj* 15 (1882).

⁹ Davorin Trstenjak, *Dobra kućanica* (Zagreb, 1880).

ručena je i kao nagrada uspješnim učenicama pučkih škola.¹⁰ Prije izlaska drugog izdanja školske su vlasti u travnju 1886. godine objavile oglas u *Službenom glasniku kr. hrv.-slav. zemaljske vlade, odjela za bogoštovje i nastavu*, kojim su obavijestile javnost da izlazi drugo dopunjeno izdanje *Dobre kućanice*, da će knjiga biti u upotrebi u višim djevojačkim i ženskim obrtnim školama, te da će stajati 60 novčića.¹¹ Koliko je knjiga *Dobra kućanica* bila popularna, pokazuje podatak o čak pet izdanja (1880, 1886, 1890, 1897. i 1906). Pored hrvatske zemaljske vlade i sarajevska je vlada za Bosnu i Hercegovinu uvela *Dobru kućanicu* kao obavezno štivo u svoje pučke škole i opetovnice.

Nakon djelomičnih promjena u nastavnom programu početkom osamdesetih godina 19. stoljeća školske su vlasti više djevojačke škole zamislile kao mjesto odgoja i obrazovanja budućih *dobrih kućanica*. Obrazovanje budućih *dobrih kućanica* unutar školskog sustava može se označiti kao jedna od glavnih strategija tadašnje spolne politike školstva. Kroz analizu odgojno-obrazovne konstrukcije identiteta žene kao kućanice može se potvrditi teza o spolnom identitetu kao kulturnoj i društvenoj tvorevini. Na tu diskurzivnu proizvodnju identiteta kućanica u višim djevojačkim školama nadovezuje se druga strategija školskih vlasti koja započinje otvaranjem niza ženskih stručnih škola i škola za *ženski* ručni rad u devedesetim godinama 19. stoljeća. Ta druga strategija zasnivala se na vezivanju djevojaka uz *ženski* ručni rad, koji je kao sjedeća praksa trebao bitno određivati identitet žena u 19. stoljeću. Iako je ručni rad bio prisutan u djevojačkim školama još od kraja 18. stoljeća, tijekom druge polovine 19. stoljeća taj se predmet potpuno uklopio u spolnu politiku školstva i dobio važno mjesto u izgradnji poželjnog ženskog identiteta. Samo obilježavanje nastavnog predmeta sa *ženski* ručni rad impliciralo je da se njime trebaju baviti samo žene. Budući da je to bio izrazito sjedilački posao njegovo spolno određenje situiralo je ženu u privatnost doma koji se označavao kao *prirodno* ženino mjesto. Bavljenje žena ručnim radom također se razlikovalo prema socijalnom položaju žena. Tako je u seoskim kućanstvima svladavanje vještine ručnoga rada bilo izrazito važno zbog proizvodnje odjeće za vlastite potrebe, naime sve do kraja 19. stoljeća kućna proizvodnja odjeće bila je neizostavni element seoskih kućanstava. Pohađanje ženskih stručnih škola omogućavalo je i ekonomsko osamostaljenje, koje je moglo pomoći ženama iz niže, pa i srednje građanske klase, jer ih je osposobljavalo i za samostalnu privrednu djelatnost. U bogatim građanskim obiteljima ručni je rad bio u potpuno drugoj funkciji. Građansko patrijarhalno društvo u ženskom ručnom radu dobilo je praksu pomoću koje se na vrlo učinkovit način moglo disciplinirati ponašanje žena. Kroz normirano pris-

¹⁰ *Naredbe izdane na osnovu školskog zakona od 14. listopada 1874. do konca godine 1882.* (Zagreb, 1884).

¹¹ *Službeni glasnik kr. hrv.-slav. zemaljske vlade, odjela za bogoštovje i nastavu* (Zagreb, 1886). U daljnjem navođenju *Službeni glasnik*.

ljavanje djevojaka da satima šiju, kačkaju, vezu, kroje ipletu učvršćivao se poželjni ženski identitet, jer sve te radnje bile su *ženske* ručne radnje. Na primjeru *ženskog* ručnoga rada dobro se može potvrditi ispravnost teorije performativnosti Judith Butler iz koje proizlazi da se ne ponašamo na određeni način zbog svog spolnog identiteta, već da do toga identiteta dolazimo kroz normirane obrasce ponašanja.¹² Ne ponašamo se kao muškarac i žena zbog toga što se rađamo kao muškarac i žena, već do ženskog i muškog identiteta dolazimo kroz norme koje nam nameće društvo. Naglasak je na ponašanju i normi, kao glavnim pojmovima disciplinskog društva. *Ženski* ručni rad bio je zadana norma za sve žene građanskog društva, ručni je rad bio normirani obrazac ponašanja koji je izgrađivao i učvršćivao poželjni ženski identitet. Koliko je nametnuti *ženski* ručni rad bio blizak strogim disciplinskim mjerama vidljivo je iz knjige Vilme Vukelić koja je ručni rad usporedila s tjelesnim kažnjavanjem, što je ručni rad za tadašnje djevojčice zapravo i bio. «Osım španjolskog pruta, uvedena je u to vrijeme još jedna odgojna mjera, kao stvarna da mi zagorčava život, a to su bili ručni radovi. Pod geslom *Dokolica je majka svih poroka* trebala sam ubuduće svakodnevno po tri sata provoditi heklajući ... Potoci suza prelili bi se preko mojih obraza, vrata i haljine. Tekli bi po rukama, iglama i koncu za pletenje. Nikada nisam lila iskrenije i gorče suze. Nije mi bilo više od osam godina, a život mi se pod prinudom toga heklanja već činio potpuno besmislenim i nekorisnim.»¹³

Niže pučke škole

Većina djevojčica u Slavoniji, tijekom druge polovine 19. stoljeća, jedinu je svoju naobrazbu dobivala u nižim pučkim školama. No, veliki broj njih neredovito je ili uopće nije pohađao čak ni te niže pučke škole. Problem školovanja djevojčica posebno je bio izražen na selu gdje su očevi u skladu s tradicionalnim patrijarhalnim vrijednostima smatrali da ženskoj djeci nije potrebno školsko obrazovanje. Sve do 1874. godine u Banskoj Hrvatskoj na snazi je još uvijek bio djelomično izmijenjeni školski sustav iz 1845. godine. Niže pučke škole prema tome sustavu dijelile su se na trirazredne, četverorazredne i glavne škole, a prema spolnom određenju škole su mogle biti dječjačke, djevojačke i mješovite (obospolne). Kakvo je bilo stanje sa nižim slavonskim djevojačkim pučkim školama oko 1874. godine vidljivo je iz *Statistike narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji*.¹⁴ Prema tom popisu škola požeška je županija imala samo jednu trirazrednu zasebnu djevojačku školu. Virovitička županija imala je osam djevojačkih škola i to šest trirazrednih i dvije glavne djevojačke škole. U srijemskoj županiji bilo je sedam djevojačkih škola i to pet trirazrednih, jedna četverorazredna pučka

¹² Vidi Kristina Peternai, *Učinci književnosti* (Zagreb, 2005) 88-97.

¹³ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 80-81.

¹⁴ *Statistika narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1875).

škola i jedna glavna djevojačka škola. Iako je tadašnja spolna politika školstva isticala potrebu za spolnim odvajanjem škola, najveći broj škola činile su mješovite (obospolne) niže pučke škole, jer općine i gradovi nisu imali dovoljno novca da bi financirali zasebne djevojačke i dječeačke pučke škole. Nakon donošenja školskog zakona 1874. godine došlo je do reforme osnovnog školstva kojom su uspostavljene opće četverorazredne pučke škole.¹⁵ Za razliku od prethodnih školskih osnova u novom školskom zakonu nije se inzistiralo na spolnom odvajanju učenica i učenika. Naime, prema školskoj osnovi iz 1845. bilo je preporučeno da se dječeačke škole odvoje od djevojačkih, a u školama koje su dječaci i djevojčice polazili zajedno preporučeno je spolno odvajanje po smjenama ili prostorno odvajanje po klupama.¹⁶ U novom školskom zakonu nije bilo takvih odredbi, a naredbom iz 1876. godine čak je omogućeno spajanje postojećih dječeačkih i djevojačkih škola u jednu „obospolnu“ školu, jer su tadašnji pedagozi smatrali da u nižim razredima nije potrebno odvajanje dječaka i djevojčica.¹⁷ Do kraja 19. stoljeća djevojkama će biti omogućeno i pohađanje muških viših pučkih škola. Glavni razlog zašto su školske vlasti preporučivale spajanje nižih djevojačkih i dječeačkih pučkih škola bilo je smanjenje troškova pojedinih školskih općina, koje su teško financirale dvije odvojene škole. Trend smanjenja zasebnih djevojačkih i dječeačkih škola i povećanje broja mješovitih (obospolnih) škola osobito je vidljiv u devedesetim godinama 19. stoljeća. Tako je broj djevojačkih škola od 1891. do 1896. godine smanjen s 41 na 31, a broj dječeačkih s 36 na 30. Pri tome se broj mješovitih škola povećao sa 516 na 544 škole (tablica 1).

Tablica 1. Djevojačke, dječeačke i mješovite pučke škole 1887/8., 1890/1. i 1895/6.¹⁸

Županija grad	1887/8.			1890/1.			1895/6.		
	djev.	dječ.	mješ.	djev.	dječ.	mješ.	djev.	dječ.	mješ.
Požeška	10	9	150	9	8	155	5	5	170
Virovitička	7	7	124	6	6	128	6	6	138
Srijemska	21	20	227	20	18	231	15	14	234
Osijek	6	4	2	6	4	2	5	5	2
Ukupno	44	40	503	41	36	516	31	30	544

¹⁵ Dinko Župan, „Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875-1885)“, *Scrinia Slavonica* 2 (2002).

¹⁶ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas III* (Zagreb, 1910) 133-146.

¹⁷ *Naredbe izdane na osnovu školskog zakona od 14. listopada 1874. do konca godine 1882.*

¹⁸ „Statistički podatci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1887/8.“ *Službeni glasnik* (1889) 116.; „Statistički podatci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1890/1.“ *Službeni glasnik* (1892) 116.; „Statistički podaci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1895/6.“ *Službeni glasnik* (1897) 57.

Mažuranićevom reformom školstva nastojalo se, između ostalog, povećati i broj ženske djece u školama. Unatoč revnijem nastojanju županij-skih i općinskih školskih nadzornika, koje je vidljivo u pojačanom kažnjavanju roditelja koji nisu slali svoju djecu u školu, navika neslanja ženske djece u škole sporo se mijenjala. Tako se udio djevojčica u slavonskim školama, u odnosu na dječake, u razdoblju od sredine sedamdesetih do sredine osamdesetih godina 19. stoljeća povećao samo za oko 1,5 posto, što pokazuje da Mažuranićeva reforma školstva u prvom desetljeću svoga trajanja nije učinila veće pomake u izjednačavanju broja ženske djece s brojem muške djece u slavonskim pučkim školama. No, udio ženske djece u slavonskim školskim nadzorništva bio je u odnosu na neka druga nadzorništva prilično dobar. Tako je npr. u zagrebačkom i varaždinskom školskom nadzorništvu 1885. godine udio djevojčica u školama bio samo oko 35 posto. Dok je slavonsko školsko nadzorništvo s najmanjim udjelom djevojčica u školama bilo požeško u kojem je udio djevojčica činio oko 47 posto (tablica 2).

Tablica 2. Udio djevojčica i dječaka u slavonskim školama 1877/8. i 1884/5.¹⁹

Školsko nadzorništvo	udio djevojčica u školama (%)		udio dječaka u školama (%)	
	1877/8.	1884/5.	1877/8.	1884/5.
Požeško	46,4	46,8	53,6	53,2
Osječko	46,6	48,5	53,4	51,5
Vukovarsko	46,1	48,0	53,9	52,0
Ukupno	46,4	47,8	53,6	52,2

U razdoblju od 1895. do 1900. godine (tablica 3) zadržao se trend slabijeg polaska ženske djece u škole, a u najtežoj situaciji bile su djevojčice iz požeške županije u kojoj 1896. godine školu nije polazilo 23,4 posto djevojčica. Iako u toj županiji školu nije polazilo ni 19 posto dječaka veći polazak u odnosu na djevojčice pokazuje veće zanemarivanje školovanja ženske djece. Najbolji polazak djevojčica bio je u virovitičkoj i srijemskoj županiji, te u Osijeku. Manji udio djevojčica u školama kao i njihovi manji polazak odrazio se i na veći broj nepismenih žena u odnosu na muškarce. Tako je 1900. u požeškoj županiji bilo oko 51 posto nepismenih žena, a muškaraca oko 41 posto. U virovitičkoj županiji bilo je oko 53 posto nepismenih žena, a muškaraca oko 48 posto. Bolja je situacija bila u srijemskoj županiji u kojoj je 1900. bilo oko 44 posto nepismenih žena i 36 posto nepismenih muškaraca, a najbolje je stanje po pitanju pismenosti bilo u gradu Osijeku u kojem je na kraju stoljeća bilo oko 27 posto nepismenih žena i 17 posto nepismenih

¹⁹ *Izješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1877/8.* (Zagreb, 1879) 40. i 42; *Izješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1884/5* (Zagreb, 1886) 55, 70-72. U prikazu udjela djevojčica i dječaka u ukupnom broju učenika/ka uračunate su učenice/i koje su polazile/i opetovnice.

muškaraca.²⁰ Očita razlika u postotku između polaska škole i postotka nepismenosti pokazuje da su mnogi učenici i učenice, koji su iz škola izlazili pismeni ili polupismeni, zbog kasnijeg izostanka prakse pisanja i čitanja postajali nepismeni.

Tablica 3. Polazak u pučke škole 1895/6. – 1900/1. (%)²¹

Županija - grad	Polazak 1895/6.		Polazak 1900/1.	
	djev.	dječ.	djev.	dječ.
Požeška	76,6	81,1	77,4	80,9
Virovitička	80,5	82,9	78,3	81,5
Srijemska	81,5	84,1	83,5	85,5
Osijek	89,5	90,1	88,6	86,7
Ukupno	82	84,5	82	83,6

Više djevojačke škole

Prva slavonska viša djevojačka škola otvorena je u Požegi, a tu su školu od njezina osnutka 1876. vodile sestre milosrdnice sv. Vinka, koje su još 1861. godine otvorile četverorazrednu djevojačku školu.²² U Požegi je postojao dugi kontinuitet ženskog obrazovanja, a prva škola za djevojčice osnovana je još sredinom sedamdesetih godina 18. stoljeća.²³ Inicijativa za otvaranje požeške više djevojačke škole kao i većine drugih viših djevojačkih škola dolazila je s lokalne razine. To u svojoj memoarskoj knjizi potvrđuje i Zdenka Marković, inače jedna od prvih žena s doktoratom u Hrvatskoj. Ona navodi kako je njezin djed, tada predsjednik sudbenog stola, sa skupinom požeških građana bio u izaslanstvu kod bana i tražio otvaranje više djevojačke škole u Požegi.²⁴ No, školske su vlasti odluku o otvaranju škole donijele tek kada je bila zatvorena financijska konstrukcija. Financijska sredstva za rad škole osigurana su iz Haulikove zaklade i ranije doniranih novčanih sred-

²⁰ Suzana Leček, "Pokušaj smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća", *Radovi* 26 (1993) 136.

²¹ „Statistički podatci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1895/6.“ *Službeni glasnik* (1897) 68, 81; „Statistički podaci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1900/1.“ *Službeni glasnik* (1903) 27, 30.

²² „O djelovanju milosrdnica u našoj domovini od g. 1845-1880.“, *Hrvatski učitelj* 10 (1888) 157.

²³ Julije Kempf, *Požega* (Požega, 1910) 580.

²⁴ Zdenka Marković, *Prozori moga djetinjstva* (Zagreb, 1941) 24. Zdenka Marković je nakon završenog ženskog liceja u Zagrebu studirala na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, te nakon toga otišla na doktorat u Švicarsku, gdje je doktorirala na poljskoj književnosti.

stava grofa Julija Jankovića.²⁵ Viša djevojačka škola u početku je bila smještena u gradskoj zgradi na „Kamenitim vratima“ u kojoj je bila smještena i niža djevojačka škola. Budući da je ta zgrada bila premala i za nižu djevojačku školu, gradske su vlasti vlastitim financijskim sredstvima otkupile i djelomično adaptirale staru gimnazijsku zgradu. Zgrada je nakon toga 1878. ugovorom, koji su formulirale gradske vlasti, besplatno ustupljena crkvenom redu sestara milosrdnica pod uvjetom da se u nju smjesti viša djevojačka škola koju bi vodile sestre milosrdnice.²⁶ Nakon dodatnog proširenja zgrade, učenice više djevojačke škole su od školske godine 1878/9. nastavu pohađale u novoj školskoj zgradi. Inače tijekom školske godine 1877/8. požeška viša djevojačka škola imala je dva razreda (V i VI) u kojima je bilo 16 učenica, a uz ravnateljicu bile su zaposlene još dvije učiteljice i jedna pomoćna učiteljica.²⁷ Sa školskom godinom 1879/80. otvoren je i osmi razred više djevojačke škole u Požegi, a školu je do kraja školske godine pohađalo 36 učenica.²⁸ Broj učenica se tijekom nekoliko sljedećih godina nije povećavao, čak se i smanjivao pa su tako do kraja sljedeće školske godine školu pohađale 22 učenice. Tijekom 1883/4. školu je ponovno pohađalo 36 učenica i to 17 učenica u petom razredu, 8 učenica u šestom i sedmom razredu i 3 učenice u osmom razredu. Prema vjeroispovijesti bilo je 30 katolikinja, četiri Židovke i dvije učenice pravoslavne vjeroispovijesti.²⁹ Ravnateljica škole bila je sestra Josipa Kragl koja je tu dužnost obnašala sve do početka 1901. kada ju je nakon smrti na mjestu ravnateljice zamijenila sestra Roza Pelikan. Upravo je školska godina 1883/4. bila prva godina službovanja Roze Pelikan na višoj djevojačkoj školi u Požegi, a predavala je hrvatski i njemački jezik, zemljopis, povijest i tjelovježbu. Pored nje te su školske godine predavale još i učiteljice: sestra Filiberta Goričanec (računstvo, geometrija, fizika, prirodopis, kućanstvo, hrvatski i njemački jezik), sestra Pavlina Trstenjak (računstvo, fizika, geometrija, prirodopis, hrvatski i njemački jezik), sestra Lina Ježek (zemljopis, povijest, risanje i krasopis) i Simforoza Maurić (ručni rad). Učitelj pjevanje bio je gradski kapelnik Josip Prohaska.³⁰ Katolički vjeronauk predavao je franjevački redovnik Josip Kovačić, učenicama židovske vjeroispovijesti vjeronauk je držao Mojsije Schwarz, a učenicama pravoslavne vjeroispovijesti vjeronauk je predavao svećenik Josip Zdjelarević.³¹

²⁵ Kempf, *Požega*, 580.

²⁶ Kempf, *Požega*, 581.

²⁷ *Izvjeshće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1877/8.* 53-55.

²⁸ *Izvjeshće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1884-5.* 111.

²⁹ *Godišnje izvješće Više i Obće pučke djevojačke, ter Obće pučke dječjačke škole slob. i kralj. Grada Požege koncem školske godine 1883/4.* (Zagreb, 1884) 29. U daljnjem tekstu Godišnje izvješće više djevojačke škole u Požegi.

³⁰ Godišnje izvješće više djevojačke škole u Požegi 1883/4, 17.

³¹ Godišnje izvješće više djevojačke škole u Požegi 1885/6 (Zagreb, 1886) 15.

Budući da su u višim djevojačkim školama većinu činile djevojke iz srednje građanske klase, čitav nastavni program bio je prilagođen odgoju i obrazovanju tih djevojaka. «Učevni je materijal tako razdijeljen da si djevojka za četvorogodišnjeg svoga boravka u učioni mora pribaviti temeljito, zaukruženo znanje, koje, akoprem elementarno, ipak posvema može odgovarati zahtjevom onih stališa, koji stavljaju najveći kontigent učenica više djevojačke škole.»³² Tadašnja socijalna nejednakost proizvela je različite kriterije u obrazovanju učenica, a svaki pokušaj prevladavanja vlastitog klasnog položaja označen je kao negativan, jer se od žena nije očekivala nikakva vertikalna mobilnost, već statičnost i mirenje s vlastitim socijalnim položajem. «Žena koja svojom naobrazbom prekoračuje granice svoga staleža, koja više razmišlja nego li tvori, i to razmišlja o stvarih, koje bi joj imale biti prilično tuđe, neće se lje dovinuti pravoj obiteljskoj sreći.»³³ Iako su se u višu djevojačku školu formalno mogle upisati sve djevojčice s navršениh deset godina i završenom četverorazrednom nižom pučkom školom te su škole uglavnom pohađale učenice iz srednje građanske klase, a tako je bilo i u požeškoj višoj djevojačkoj školi (tablica 4).

Tablica 4. Socijalni sastav učenica slavonskih viših djevojačkih škola 1884/5.³⁴

Zanimanje oca učenica	Više djev. škole		
	Požega	Osijek	Đakovo
Veleposjednik, vlastelin	-	4	-
Veletrgovac, veleobrtnik i bankar	1	-	-
Obrtnik, trgovac i kramar	3	48	8
Državni i zemaljski činovnik	6	23	2
Općinski i privatni činovnik	-	6	4
Odvjetnik, liječnik i mjernik	5	-	1
Učitelj, profesor, svećenik i umjetnik	3	7	3
Vojni časnik	-	-	-
Vojnik	-	-	1
Seljak	-	-	2
Sluga i nadničar	-	-	1
Ostala zanimanja	24	-	2
Ukupno učenica	42	88	24

Tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća polako je rastao broj učenica požeške više djevojačke škole, tako da je početkom školske godine 1890/1.

³² Klotilda Cvetišić, „O ustrojstvu i zadaći više djevojačke učione“, *Godišnji izvještaj više djevojačke škole i obćih pučkih dječćakih i djevojačkih učiona slobodnog i kraljevskog grada Osieka 1885/6* (Osijek, 1886) 10.

³³ Josip Gall, *Uzor-djevojka* (Zagreb, 1881) 3.

³⁴ *Izvešće o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1884/5*, 110.

školu pohađala 51 učenica. Najveće promjene u školi događale su se u izmjenama učiteljica, a najčešći razlozi promjene učiteljica bili su zbog premještaja i bolesti. Na kraju školske godine 1891/2. u školi su bile 74 učenice i to 35 učenica u petom razredu, 22 učenice u šestom razredu, 11 učenica u sedmom razredu i samo 6 učenica u osmom razredu. Prema vjerskom sastavu učenica školu je polazila 61 katolikinja, 8 učenica pravoslavne vjeroispovijesti i 5 Židovki. Samo je jedna učenica govorila njemačkim kao materinskim jezikom, dok su sve ostale učenice bile navedene u rubrici hrvatski ili srpski jezik.³⁵ Tijekom devedesetih godina 19. stoljeća u školi se povećavao broj učenica, ali se vjerska i nacionalna struktura učenica nije bitno mijenjala. Tako je na kraju školske godine 1897/8. školu završilo 122 učenice i to 37 učenica peti razred, 36 učenica šesti, 27 učenica sedmi i 22 učenice osmi razred. Prema vjerskom sastavu u požeškoj višoj djevojačkoj školi bilo je 107 katolikinja, 9 Židovki, 5 pravoslavki i 1 evangelikinja. Dvije su učenice govorile mađarskim kao materinskim jezikom, a ostale su govorile hrvatskim ili srpskim. Do te se školske godine dosta izmijenio i učiteljski sastav, od starijih učiteljica ostale su samo sestra Roza Pelikan i dvije učiteljice ručnog rada, sestre Tita Kovačić i Anzelma Gušler. Do 1900. godine broj učenica je ostao gotovo isti, tako su na kraju školske godine 1899/1900. školu završile 123 učenice. Jedina veća promjena u sastavu učenica bila je u povećanju broja učenica židovske vjeroispovijesti kojih je bilo 15 i činile su 12 posto od ukupnog broja učenica, 83 posto učenica bilo je katoličke vjeroispovijesti, a 5 posto učenica je bilo pravoslavne vjeroispovijesti.³⁶ Zbog povećanja broja učenica stara školska zgrada više nije bila adekvatna za održavanje nastave, pa je pokraj nje izgrađena nova školska zgrada na dva kata koja je otvorena krajem 1902. godine.³⁷

Druga slavonska viša djevojačka škola osnovana je 1879. na poticaj biskupa Strossmayera u samostanu milosrdnih sestara sv. Križa u Đakovu. Obrazovanje djevojaka u đakovačkom se samostanu kontinuirano odvijalo od 1856. godine kada je u Đakovu otvorena djevojačka škola sestara milosrdnica sv. Vinka. Naime te je godine, nakon duže gradnje, završena samostanska školska zgrada koja je bila namijenjena za smještaj djevojačke škole. Sestre milosrdnice sv. Vinka u Đakovo je pozvao biskup Strossmayer, a one su đakovačku djevojačku školu vodile do 1867. Da je nedostatak škola za obrazovanje žena u tadašnjoj Slavoniji bio velik, pokazuje i podatak o 167 učenica koje su se upisale u prva dva razreda u školskoj godini 1856/7.³⁸ Od kraja 1867. godine školu

³⁵ *Izvjješće Više i Niže obće pučke djevojačke, Niže pučke dječake, ter Šegrtske škole kr. slob. grada Požege koncem školske godine 1891/2.* (Požega, 1892)

³⁶ *Izvjěstaj Više i Niže pučke djevojačke, Ženske stručne, Niže pučke dječake i Šegrtske škole sl.i kr. grada Požege koncem školske godine 1899.-1900.* (Požega, 1900)

³⁷ Kempf, *Požega*, 582.

³⁸ *Izvjěstaj djevojačkih učionah u samostanu Milosrdnica u Djakovu 1880/1.* (Đakovo, 1881) 13.

su trebale voditi sestre sv. Križa koje je Strossmayer doveo iz Švicarske, ali budući da nisu dovoljno poznavale hrvatski jezik, školu su sljedećih nekoliko godina vodile svjetovne učiteljice. Ukinućem samostanske ženske preparandije, koja je radila od 1865 do 1875. godine, u Đakovu nije postojala mogućnost bilo kakve više naobrazbe za djevojke.³⁹ Stoga je od strane biskupa Strossmayera pokrenuta inicijativa za otvaranjem više djevojačke škole. Radi stvaranja što povoljnijih uvjeta za otvaranje takve škole, dvije su samostanske učiteljice 1876. poslane na dodatno obrazovanje u Zagreb, gdje su do 1879. položile sve potrebne ispite i osposobile se za predavanje na višim djevojačkim školama. Nakon toga je biskup Strossmayer poslao dopis vladi u Zagreb u kojem je tražio otvaranje više djevojačke škole u Đakovu. Odjel za bogoštovje i nastavu visoke kraljevske zemaljske vlade odobrio je njezino djelovanje 15. studenog 1879. godine.⁴⁰ Sa školskom godinom 1879/80. u školi je počeo s radom peti razred više djevojačke škole, a već sljedeće godine otvoreni su i šesti i sedmi razred više djevojačke škole. Na kraju školske godine 1880/1. školu su završile 23 učenice, od toga broja 6 je učenica bilo u petom razredu, 13 učenica u šestom i 4 učenice u sedmom razredu. Uz đakovačku višu djevojačku školu postojao je konvikt, u kojem su učenice imale osiguran smještaj i hranu, što je omogućilo velikom broju djevojaka iz raznih slavonskih mjesta da se školuju u Đakovu. Tako su od 23 učenice samo njih tri bile iz Đakova, dok su druge djevojke dolazile iz Osijeka, Vinkovaca, Donjeg Miholjca, Nove Gradiške, Vukovara, Iloka, Dalja i drugih mjesta.⁴¹ Ravnateljica škole bila je sestra Adelajda Dillenz, koja je bila nadstojnica samostana sestara milosrdnica svetog Križa. Prirodopis, računstvo, fiziku, risanje i tjelovježbu predavala je sestra Juliana Weinberger, a zemljopis, povijest, hrvatski i njemački jezik predavala je sestra Franjka Lendovci. Uz ove dvije učiteljice na školi je kao pomoćni učitelj predavao i biskupov ceremonijar Milko Cepelić (zemljopis, povijest, prirodopis i hrvatski jezik). U ručnom radu učenice je obučavala sestra Radeunda Polz, a pjevanje je predavala sestra Huberta Brehm. Pored njih na školi je krasopis i njemački jezik predavala sestra Nikomedija Erb, koja je od 1869. do 1875. bila učiteljica na đakovačkoj preparandiji.⁴² Ona je od školske godine 1882/3. preuzela dužnost ravnateljice više djevojačke škole i obavljala je sve do 1896. godine. Krajem školske godine 1882/3. na višoj djevojačkoj školi je bilo 35 učenica, a kao i na svim višim djevojačkim školama i na đakovačkoj školi je većina djevojaka dolazila iz obitelji koje su pripadale srednjoj građanskoj klasi. Tako je 13 učenica dolazilo iz obrtničkih obitelji, 7 učenica iz činovničkih obitelji, 2 učenice iz časničkih obitelji i 1 učenica iz uči-

³⁹ U tih deset godina na đakovačkoj je preparandiji osposobljeno 44 učiteljice. *Izvjeshće o stanju školstva 1884/5*, 147.

⁴⁰ *Izvjeshćaj o Djevojačkih učionah u Samostanu milosrdnica koncem školske godine 1880/1.* (Đakovo, 1881) 9-10. U daljnjem tekstu Izvjeshćaj više djevojačke škole u Đakovu.

⁴¹ Izvjeshćaj više djevojačke škole u Đakovu 1880/1, 24.

⁴² Izvjeshćaj više djevojačke škole u Đakovu 1880/1, 12, 18.

teljske obitelji. Velikom broju učenica, čak 12 otac nije bio živ. Zanimljivo je da je u nižoj samostanskoj djevojačkoj školi koja je bila spojena s višom djevojačkom školom bilo čak 36 učenica koje su dolazile iz seljačkih obitelji i one su po broju bile odmah iza učenica koje su dolazile iz obrtničkih obitelji.⁴³ Stoga ne čudi da su početkom školske godine 1884/5. dvije učenice iz seljačkih obitelji pohađale i đakovačku višu djevojačku školu (vidi tablicu 4.). No to su bili izuzeci, jer se vrlo rijetko događalo da su djevojke iz seljačkih obitelji nakon završene četverorazredne pučke škole nastavljale svoje obrazovanje na višim djevojačkim školama. Prema godišnjem izvještaju đakovačke više djevojačke škole za školsku godinu 1884/5. samo je jedna učenica od te dvije učenice iz seljačkih obitelji završila peti razred dok je druga učenica prekinula svoje školovanje.⁴⁴ Prema vjerskom sastavu od 24 učenice, školske godine 1884/5, školu je pohađalo 19 katolikinja i 5 učenica židovske vjeroispovijesti. Katolički vjeronauk je predavao vjeroučitelj Antun Leskovic, a židovski vjeronauk privatni učitelj Ignac Aufferber, koji je u predavanju zamijenio đakovačkog rabina Hermana Sommera.⁴⁵ Tijekom sljedeće školske godine ukupan broj učenica je ostao isti 24, a smanjio se broj učenica katoličke vjeroispovijesti kojih je bilo 15, a povećao broj učenica židovske vjeroispovijesti kojih je bilo 7, a školu su pohađale i dvije učenice pravoslavne vjeroispovijesti, kojima je vjeronauk predavao paroh Jovan Mešterović.⁴⁶

Sa školskom godinom 1885/6. uz đakovačku višu djevojačku školu otvoren je stručni tečaj, koji je nosio naziv „škola za ručni posao“ na kojem su se obrazovale buduće učiteljice za ručni rad. U uvodu godišnjeg izvještaja za tu školsku godinu objavljen je tekst pod nazivom „Tečaj za ženski ručni posao“ u kojem su jasno naglašene glavne smjernice tadašnje spolne politike školstva. «Ženska će škola zadovoljiti svojoj svrsi samo onda, ako bude žensku mladež pripravila za budući život žene. Taj budući život svakomu je čovjeku jasan: žena će imati da radi u kući. Njen život biti će skromni i tihi život domaći.»⁴⁷ Pored „škole za ručni posao“ uz višu djevojačku školu postojala je i „škola za francuski jezik i glasovir“, tako su djevojke koje su završile dva tečaja tih škola u potpunosti bile spremne za tadašnje *tržište udaje*.

Do početka devedesetih godina 19. stoljeća na školi nije bilo većih promjena, školu je do kraja školske godine 1890/1. pohađalo 35 učenica od toga je broja 14 učenica pohađalo peti razred, 13 učenica šesti, 6 učenica sedmi i samo su dvije učenice pohađale osmi razred đakovačke više djevojačke škole. Prema vjeroispovijesti na školi je bilo 25 katolikinja, 9 učenica židovske vjeroispovijesti i jedna učenica pravoslavne vjeroispovijesti. Sastav

⁴³ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1882/3. (Đakovo, 1883) 11, 19.

⁴⁴ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1884/5. (Đakovo, 1885) 18.

⁴⁵ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1884/5, 10, 18.

⁴⁶ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1885/6. (Đakovo, 1886) 15, 23.

⁴⁷ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1885/6, 3.

učenica prema socijalnom porijeklu nije se znatnije mijenjao i dalje je najveći broj učenica dolazio iz činovničkih, obrtničkih i trgovačkih obitelji.⁴⁸ Sredinom devedesetih godina 19. stoljeća, nakon smrti sestre Nikomedije Erb, ravnateljicom škole postaje sestra Radegunda Polz, koja je ujedno bila i nadstojnica samostana sestara sv. Križa. Ona je na đakovačkoj višoj djevojačkoj školi predavala risanje i ručno djelo.⁴⁹ Na kraju školske godine 1899/1900. đakovačka viša djevojačka škola ima 55 učenica i to 16 učenica u petom razredu, 13 učenica u šestom razredu, 12 učenica u sedmom razredu i 14 učenica u osmom razredu. Do kraja se 19. stoljeća znatno ujednačio broj učenica u nižim i višim razredima što ranije nije bio slučaj, a to znači da je sve veći broj učenica završavao svih osam razreda djevojačke škole. Prema vjerskom sastavu bilo je najviše katolikinja čak 52 učenice, dvije učenice bile su židovske vjeroispovijesti, a jedna je učenica bila pravoslavne vjeroispovijesti.⁵⁰ Najveći broj djevojaka dolazio je iz činovničkih, obrtničkih, trgovačkih i učiteljskih obitelji čime je đakovačka viša djevojačka škola i dalje pratila socijalni trend viših djevojačkih škola prema kojem su učenice iz srednje građanske klase činile većinu u svim višim djevojačkim školama.

I u Osijeku je na Strossmayerov poticaj, krajem 1882. godine, otvorena treća slavonska viša djevojačka škola.⁵¹ Uz biskupa glavni pokretač otvaranja više djevojačke škole bio je gradski načelnik Nikola Živanović koji je uz pomoć gradskih zastupnika osigurao da troškove za rad škole pokriva grad Osijek. Školska zgrada osječke više djevojačke škole bila je smještena u Patkinoj ulici u zgradi u kojoj se prije nalazila muška gimnazija, koja je pak preseljena u novu zgradu.⁵² Kao i u Požegi i u Osijeku je postojao dugi kontinuitet obrazovanja djevojaka, a prva niža djevojačka škola u Osijeku je otvorena još 1775. godine.⁵³ U osječkoj višoj djevojačkoj školi prve školske godine 1882/3. u peti je razred bilo upisano 57 učenica, a do kraja godine u školi je ostalo 48 učenica. Budući da ranije nisu mogle pohađati višu djevojačku školu u prvu školsku godinu bile su upisane i starije učenice (od 11 do 14 godina). Učenice su većinom bile iz Osijeka, a samo su tri učenice živjele izvan njega. Zbog nedostatka učiteljskog osoblja u osječkoj su višoj djevojačkoj školi u početku kao pomoćni učitelji predavali nastavnici osječke gimnazije i velike realke, a privremeni je ravnatelj bio Mato Grišković tadašnji ravnatelj osječke gimnazije. Prva učiteljica na osječkoj višoj djevojačkoj

⁴⁸ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1890/1. (Đakovo, 1891) 57.

⁴⁹ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1898/9. (Đakovo, 1899) 41-42.

⁵⁰ Izvještaj više djevojačke škole u Đakovu 1899/1900. (Đakovo, 1900) 28.

⁵¹ *Izješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1884-5*, 103-104. Opširnije o radu više djevojačke škole u Osijeku vidi Dinko Župan, „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)“ *Scrinia Slavonica* 5 (2005).

⁵² Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868-1918)*, (Osijek, 1996) 58.

⁵³ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva I* (Zagreb, 1907) 349.

školi bila je Franjka Hollerova koja je do tada radila na višoj djevojačkoj školi u Zagrebu. Ona je u Osijeku predavala hrvatski jezik, njemački jezik, zemljopis, povijest, krasopis i tjelovježbu.⁵⁴ U školskoj godini 1885/6. otvoren je i osmi razred osječke više djevojačke škole. Od 57 upisanih učenica u peti razred 1883. godine njih 22 uspjele su završiti osmi razred. Što znači da je tijekom četiri godine oko 61 posto učenica odustalo od daljnjeg školovanja na osječkoj višoj djevojačkoj školi. Kako su u školu dolazile nove generacije tako su se zapošljavale i nove učiteljice. U školskoj godini 1885/6. otvoren je i osmi razred više djevojačke škole. Od 57 upisanih učenica u peti razred 1883. njih 22 uspjele su završiti osmi razred. Bivša učiteljica više djevojačke škole u Zagrebu Klotilda Cvetišić imenovana je pravom učiteljicom za jezične predmete i povijest, a nastavnica Marija Lang imenovana je namjesnom učiteljicom za risanje.⁵⁵ Djevojke iz srednje građanske klase činile se većinu i u osječkoj višoj djevojačkoj školi što je vidljivo iz školskih godišnjih izvještaja. U razdoblju od 1885. do 1900. godine 40 posto učenica dolazilo je iz obrtničkih i trgovačkih obitelji. Iza njih su na drugom mjestu po brojnosti bile kćeri državnih, zemaljskih i općinskih činovnika koje su činile 30 posto učenica više djevojačke škole. Oko 8 posto učenica dolazilo je iz obitelji čiji su očevi bili učitelji, profesori i svećenici. Učenice iz ove tri skupine uglavnom su pripadale srednjoj građanskoj klasi i činile su oko 80 posto polaznica više djevojačke škole. Vrlo je mali broj učenica dolazio iz radničkih, nadničarskih i seljačkih obitelji. One su činile tek 3 posto učenica više djevojačke škole u Osijeku. No još manji broj učenica dolazio je iz više i visoke građanske klase, a čak je 12 posto učenica bilo bez roditelja.⁵⁶

Do 1890. godine viša djevojačka škola imala je potpuno kompletirano vlastito učiteljsko osoblje. Dužnost ravnateljice od 1887. obnašala je Klotilda Cvetišić, a pored te dužnosti predavala je hrvatski jezik, njemački jezik, zemljopis i kućanstvo. Prije početka školske godine 1892/3. vladinom je naredbom ravnateljica Klotilda Cvetišić premještena u žensku obrtnu školu u Zagreb. Cvetišićeva je kao učiteljica i ravnateljica bila dobro prihvaćena kod osječkih učenica što je vidljivo iz memoarskih zapisa Vilme Vukelić tadašnje učenice više djevojačke škole: «Naša je ravnateljica bila gospođica Clotilde Cvetišić: svojim obrazovanjem, snažnom osobnošću i razumijevanjem za nas čak izdajala se među nastavnicama.»⁵⁷ Umjesto nje kao privremena ravnateljica ime-

⁵⁴ O otvaranju škole i prvoj školskoj godini vidi *Godišnji izvještaj više djevojačke škole i obćih pučkih dječakih i djevojačkih učiona slobodnog i kraljevskog grada Osieka 1882/3* (Osijek, 1883) 19-24. Dalje Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku.

⁵⁵ Cvetišićeva je završila tri godine pedagogije u Beču i osposobila se za učiteljicu jezikoslovno-povijesne struke, a prije dolaska u Osijek službovala je u Sofiji i Zagrebu. Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva VIII*. 254.

⁵⁶ Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1885/6, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1890/1, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1895/6. i Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1899/900.

⁵⁷ Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 169.

novana je novopridošla učiteljica Marija Pinterović koja je predavala zemljopis, hrvatski i njemački jezik.⁵⁸ Francuski je jezik kao neobavezni predmet od 1892. godine predavala učiteljica Petra Marsić. Znanje francuskog jezika bio je jedan od glavnih uvjeta za dobivanje posla privatne učiteljice. Pored toga privatne su odgojiteljice morale imati i određenu glazbenu naobrazbu, koju su učenice više djevojačke škole dobivale na satu pjevanja.⁵⁹ Pomoćni učitelj Ivan Žak podučavao je učenice pjevanju još od osnutka škole, a on je uz učitelje vjeronauka bio jedini muški predavač na školi.

Na primjeru nastave vjeronauka vidljiva je svojevrsna habsburška „politika korektnosti“ koja je bila vrlo tolerantna prema svim vjeroispovijestima. No, ta tolerancija nije proizlazila iz demokratskih načela već iz utilitarnih načela očuvanja Austro-Ugarske koja je bila izgrađena na osnovi vrlo složenog multikulturalnog i multikonfesionalnog društvenog sistema unutar kojeg je svaka isključivost mogla izazvati sukobe. Da su školske vlasti zaista provodile «politiku korektnosti» pokazuje i disciplinarni propis za više djevojačke škole, kojim se: «Osobito zabranjuju sve uvrede radi narodnosti, domovine, različitog stališa, radi tjelesnih i duševnih mana i radi vjerezakona.»⁶⁰ Osječka viša djevojačka škola prema sastavu učenica bila je u pravom smislu multikulturalna i multikonfesionalna odgojno-obrazovna ustanova. Učenice svake vjeroispovijesti imale su, kao i u drugim slavonskim višim djevojačkim školama, vlastitog vjeroučitelja. U školskoj godini 1893/4. vjeronauk za učenice katoličke vjeroispovijesti predavao je pomoćni učitelj Josip Bertić, a paroh Jovan Janošević predavao je učenicama pravoslavne vjeroispovijesti. Nadrabin Samuel Spitzer bio je vjeroučitelj židovskim učenicama, a evangelikinjama je predavao župnik Josip Pindor.⁶¹ Nakon smrti nadrabina Samuela Spitzera vjeroučitelj učenicama židovske vjere postao je učitelj židovske pučke škole Mavro Shick. U osječkoj višoj djevojačkoj školi u razdoblju od 1885. do 1900. učenice katoličke vjeroispovijesti u prosjeku su činile 68 posto od ukupnog broja učenica. Učenice židovske vjere bile su druge po brojnosti i činile su oko 18 posto učenica. Pravoslavne učenice činile su oko 13 posto, a evangelikinje 1 posto od ukupnog broja učenica više djevojačke škole.⁶² No, dok je za učenice viših djevojačkih škola barem for-

⁵⁸ Prije početka školske godine 1893/4. Marija Pinterović je bila imenovana ravnateljicom više djevojačke škole u Osijeku. O njoj je Vilma Vukelić zapisala: «Gospođica Cvetišić je pak, dok sam pohađala šesti razred, bila premještena iz Osijeka, a na njezino mjesto došla je gospođica Pinterović, koja je doduše kao nastavnica bila dobra i pravedna, ali meni nije mogla nadomjestiti gubitak obožavane učiteljice.» *Tragovi prošlosti*, 171.

⁵⁹ Bogatije učenice dobivale su privatnu poduku iz sviranja klavira. Vilma Vukelić je pored privatne poduke klavira imala i privatnu poduku iz crtanja, njen učitelj crtanja bio je slikar Adolf Waldinger. Vidi *Tragovi prošlosti*, 164.

⁶⁰ *Disciplinarni zakon za višu djevojačku učionu* (Zagreb, 1875) 10.

⁶¹ Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1893/4, 14.

⁶² Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1885/6, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1890/1, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1895/6. i Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1899/900.

malno bila na snazi vjerska ravnopravnost, ona nije vrijedila i za učiteljice pučkih škola. Naime u svim su javnim nižim pučkim školama učitelji i učiteljice morali biti one vjeroispovijesti koje je bila većina učenika. Da se na tu odredbu pomno pazilo od strane Crkve, pokazuje slučaj židovske učiteljice Tonke Neuman. Ona je tijekom 1877. godine predavala na jednoj osječkoj pučkoj školi u kojoj su većinu činili učenici katoličke vjeroispovijesti. Iako je bila samo privremena učiteljica, Strossmayer je doznavši za to, vrlo oštro reagirao i od odjela za bogoštovje i nastavu tražio njezino otpuštanje iz škole. Bez obzira na to što škole nakon donošenja školskog zakona iz 1874. više nisu bile pod biskupskim nadzorom, Strossmayer je s velikom dozom prijetnje upozorio školske vlasti da neće tolerirati takva namještenja.⁶³ Slučaj Tonke Neuman jasno pokazuje kako su samo naizgled homogeni ženski identiteti bili uvjetovani nizom drugih identiteta (vjerskim, nacionalnim, socijalnim, generacijskim, regionalnim itd.), te da spolno/rodne identitete uvijek treba promatrati u njihovoj interakciji s drugim identitetima.

Naredbom iz kolovoza 1894. godine propisano je da se u višu djevojačku školu u Osijeku postupno uvodi nastavni program propisan za četiri niža razreda ženskog liceja u Zagrebu kako bi se time olakšao prijelaz učenica na ženski licej nakon završene više djevojačke škole.⁶⁴ Tako se u petom, šestom, sedmom i osmom razredu viših djevojačkih škola postupno počelo predavati prema nastavnom programu za prvi, drugi, treći i četvrti razred zagrebačkog ženskog liceja.⁶⁵ Prema novom nastavnom programu francuski jezik se u sedmom i osmom razredu predavao pet sati tjedno. Njemački jezik je gotovo bio izjednačen sa satnicom hrvatskog jezika jer se od petog do osmog razreda učio tri sata tjedno. Ukupna tjedna satnica hrvatskog za sva četiri razreda bila je 14 sati, njemačkog 12, a francuskog jezika 10 sati. No unatoč poboljšanju kvalitete nastave u višim djevojačkim školama bogatiji su roditelji i devedesetih godina 19. stoljeća slali svoje kćeri u obrazovne ustanove izvan Hrvatske ili su pak plaćali privatne učiteljice i odgajateljice. Djevojke iz bogatih obitelji školovale su se i u odgojno-obrazovnim ustanovama u inozemstvu, najčešće u Beču gdje su se nalazili brojni zavodi i instituti za obrazovanje žena, što potvrđuje i obrazovni put Vilme Vukelić koja je napustila višu djevojačku školu u Osijeku i svoje obrazovanje nastavila u Beču. «Različiti su instituti, ovisno o prohtjevima i financijskim mogućnostima roditelja pružali manje ili više udobnosti. Bilo je samostana u kojima su nastavu izvodile časne sestre, kao npr. uršulinke, gdje se uz ponešto razvodnjena znanja za ostatak života stjecao i klerikalni svjetonazor. Među samostanskim školama najotmjenija je bila Sacré Coeur. Tu se uz malo sreće moglo dogo-

⁶³ Vidi William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj* (Zagreb, 2001) 329.

⁶⁴ Naredba od 19. kolovoza 1894. (br. 12123) *Službeni glasnik* (1894) 199.

⁶⁵ „Statistički podaci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1894/5.“, *Službeni glasnik* (1896) 133.

diti da se mjesto u školskoj klupi dijeli s pravom pravcatom kontesom! Osim tih konfesionalnih, bilo je i djevojačkih penzionata na čisto komercijalnoj osnovi, gdje se više pozornosti pridavalo očevoj platežnoj sposobnosti nego-li kćerinoj vjeroispovijedi. Ondje su polaznice stjecale naobrazbu primjerenu svojem društvenom standardu.»⁶⁶

Od 1892. godine u statistici godišnjih izvještaja bilježi se i broj učenica prema materinskom jeziku. U razdoblju od 1892. do 1900. učenice kojima je hrvatski i srpski bio materinski jezik činile su oko 52 posto od ukupnog broja učenica. Djevojke koje su govorile njemački kao materinski jezik činile su 43 posto učenica, a sredinom su devedesetih godina bile u većini što je odražavalo i sliku jezičnog sastava stanovništva grada Osijeka krajem 19. stoljeća. Mađarskim jezikom govorilo je 4 posto učenica, a češkim jezikom 0,8 posto učenica više djevojačke škole.⁶⁷ Uz mješoviti vjerski sastav učenica jezična je raznolikost stvarala pravu multikulturalnu atmosferu u školi koju je sredinom devedesetih godina 19. stoljeća pohađalo gotovo dvjesto učenica.

Tablica 5. Broj učenica na slavonskim višim djevojačkim školama 1885/6.-1900/1.⁶⁸

Više djevojačke škole	Broj učenica			
	1885/6.	1890/1.	1895/6.	1900/1.
Požega	31	51	110	107
Osijek	126	113	196	219
Đakovo	24	35	65	52
Vinkovci	0	0	44	48
Ukupno	181	199	415	426

Na prijelazu stoljeća sve su slavonske više djevojačke škole zabilježile rast učenika u odnosu na školsku godinu 1885/6, a najveći porast broja učenica imala je viša djevojačka škola u Požegi. Najveći broj učenica među javnim

⁶⁶ Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 206.

⁶⁷ Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1892/3, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1893/4, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1894/5, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1895/6, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1896/7, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1897/8, Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1898/9. i Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1899/1900.

⁶⁸ «Statistički podatci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1885/6.» *Službeni glasnik* (1887) 49; «Statistički podatci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1890/1.» *Službeni glasnik* (1892) 211; «Statistički podatci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1895/6.» *Službeni glasnik* (1897) 82; «Statistički podatci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1900/1.» *Službeni glasnik* (1903) 41.

školama imala je osječka viša djevojačka škola koja je na prijelazu stoljeća imala 219 učenica. Od sredine devedesetih godina 19. stoljeća do početka 20. stoljeća broj učenica osječke više djevojačke škole se malo povećavao, dok se u Đakovu i Požegi broj učenica malo smanjio (tablica 5). Razlog tom smanjivanju broja učenica možemo tražiti u tome što je djevojčicama omogućeno pohađanje dječaćkih viših pučkih škola u Virovitici, Brodu, Novoj Gradiški, Županji i Iloku. Kao i u činjenici da je u Vinkovcima 1895. godine otvorena četvrta slavonska viša djevojačka škola, koja je na početku svoga rada bila smještena u staroj gimnazijskoj zgradi.⁶⁹ Unatoč povećanju broja učenica slavonskih viših djevojačkih škola većina djevojčica nakon završene četverorazredne opće pučke škole i dalje nije mogla nastaviti svoje obrazovanje. I to prije svega zbog velikih socijalnih razlika u tadašnjem društvu. Upravo su zbog tih tada nepremostivih klasnih razlika više djevojačke škole bile škole samo za djevojke iz srednje građanske klase. Što potvrđuju i podaci o socijalnoj strukturi učenica viših djevojačkih škola. Glavnina učenica u svim višim djevojačkim školama dolazila je iz srednje građanske klase i prema njima je bio prilagođen nastavni program. Djevojke iz seljačkih obitelji, koje su tada činile većinu, uglavnom su prekidale svoje obrazovanje nakon završene niže pučke škole kao i djevojke iz radničkih i nadničarskih obitelji.

Ženske stručne škole

Najrasprostranjenije stručne škole u Slavoniji tijekom druge polovine 19. stoljeća bile su škole za *ženski* ručni rad. Još od kraja 18. stoljeća *ženski* ručni rad imao je važno mjesto u nižim djevojačkim školama, jer su roditelji samo u tom predmetu vidjeli razlog slanja djevojčica u školu. Gotovo cijelo 19. stoljeće ručni rad kao što je šivanje, vezenje i pletenje esencijalistički se određuje kao *ženski* posao, tako da je ta praksa u potpunosti bila spolno određena. Spolna politika školstva kroz normiranu praksu *ženskog* ručnog rada, koja je ponekad trajala satima, ženu je smjestila u privatnost doma što je bilo u skladu s vladajućom idejom o ženi kao kućanici. Nakon promjena nastavnog programa za više djevojačke škole, *ženski* je ručni rad i dalje imao najveću satnicu od 4 sata za pete i šeste, te 6 sati tjedno za sedme i osme razrede, što pokazuje da je taj predmet imao središnje mjesto u odgoju i obrazovanju tadašnjih djevojaka. Dok su djevojke iz viših djevojačkih škola bile uglavnom iz srednje i više građanske klase, učenice ženskih stručnih škola bile su pripadnice različitih društvenih slojeva, jer su te škole omogućavale djevojkama da nakon završetka školovanja i samostalno rade kao krojačice. To je vidljivo i iz naredbe donesene 24. prosinca 1887. godine kojom je odobren ustrojni statut i nastavna osnova „Škole za ženski ručni rad“ u Rumi. «Ženska obrtna škola imade dati djevojkama svih staleža priliku, da se u svakoj vrsti ženskog ručnog

⁶⁹ «Statistički podaci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1895/6», *Službeni glasnik* (1897) 78.

rada pribave toliko znanja i vještine, koliko im treba za kuću ili drugu samosvojnju privredu.»⁷⁰ Nastavna osnova za žensku stručnu školu u Rumi regulirala je nastavu u četiri stručna tečaja: tečaj za pletenje čarapa, pletenje raznih predmeta, kačkanje i bilježenje, zatim tečaj za krojenje i šivanje rukom i na stroju, risanje krojeva, upoznavanje s tkaninama, tečaj za vezenje, čipkanje i tečaj za šivanje i krojenje haljina. U Osijeku je uz stručni tečaj pri višoj djevojačkoj školi djelovala i privatna šivaća škola koju su pohađale i starije djevojke.⁷¹ Od 1888. godine i u Daruvaru je otvorena škola za ručni rad koju je u prvoj školskoj godini 1888/9. pohađalo 15 učenica (vidi tablicu 6).

Tablica 6. Broj učenica u školama za ženski ručni rad od 1884/5. do 1889/90.⁷²

Škole za ručni rad	1884/5.	1885/6.	1886/7.	1887/8.	1888/9.	1889/90.
Osijek	35	12	17	18	13	21
Ruma	80	30	40	38	67	62
Daruvar	0	0	0	0	15	13
Ukupno	35	12	17	18	28	34

Školske su vlasti u devedesetim godinama 19. stoljeća u Slavoniji otvorile niz novih škola za ženski ručni rad kao i stručne tečajeva pri višim djevojačkim školama i to u Novoj Gradiški (1892), Brodu (1892), Vinkovcima (1892), Požegi (1894) i Iloku (1897). Naime, od 1892. godine bila je na snazi nova *Naučna osnova stručnih tečajeva* koja je regulirala nastavne programe stručnih škola. Naredbom iz ožujka 1892. godine odobreno je osnivanje stručnih tečajeva pri višoj djevojačkoj školi u Osijeku, tako da je od te školske godine proširen postojeći stručni tečaj koji je još od sredine osamdesetih djelovao pri školi. Polaznice osječke stručne škole bile su podijeljene u tri godišta, a mogle su pohađati pet stručnih tečajeva: Tečaj za risanje rukom i risanje krojeva, tečaj za šivanje strojem, tečaj za šivanje haljina, tečaj za glađenje i čišćenje finog rublja i tečaj za umjetne radnje. Zajednički predmeti polaznicama tečajeva bili su vjeronauk, risanje i kućanstvo.⁷³ Privremena je ravnateljica Marija Pinterović u sklopu toga tečaja predavala kućanstvo. Učiteljica Sofija Wagner držala je tečaj šivanja i krojenja haljina, koji su polazile 22 učenice. Tečaje šivanja šivaćim strojem i glačanja rublja držala je Marija Montijan, a tečaj crtanja krojeva Marija Lang. Učiteljica Olga Baneković obučavala je učenice u tečaju šivanja rukom.⁷⁴ Neposrednu upravu

⁷⁰ *Službeni glasnik* (1887.) 195.

⁷¹ *Izješće o stanju školstva 1884/5.*, 182-183.

⁷² *Izješće o stanju školstva 1889/90.*, (Zagreb, 1891) 193.

⁷³ «Naučna osnova stručnih tečajeva više djevojačke škole u Osijeku», Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1895/6, 12-14.

⁷⁴ Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1892/3., 13-14. Nakon što je Olga Baneković u šk. god. 1894/5. nastavila službu u ženskoj stručnoj školi u Zagrebu, pomoćnom učiteljicom na stručnim tečajevima imenovana je Marija Dugački.

stručnih tečajeva vodila je ravnateljica gradske više djevojačke škole, a tečajevu je prve godine polazilo 57 učenica.⁷⁵ Prema statističkim podacima koji prikazuju jezični sastav polaznica stručnih tečajeva većinu polaznica tih tečajeva činile su djevojke čiji je materinski jezik bio njemački. Tako je od 1892. do 1900. godine 65 posto polaznica tečaja govorilo njemačkim jezikom, dok je hrvatskim i srpskim jezikom govorilo njih 28 posto. Polaznice kojima je materinski jezik bio mađarski u tom su periodu u prosjeku činile 6 posto, a one koje su govorile češki činile su oko 1 posto od ukupnog broja polaznica stručnih tečajeva pri višoj djevojačkoj školi u Osijeku.⁷⁶ Školske godine 1898/9. drugo godište osječkog ženskog stručnog tečaja premješteno je u novu školsku zgradu u Jägerovoj ulici, gdje je bilo smješteno i treće godište tečaja.⁷⁷ Školske vlasti su to morale učiniti zbog povećanog broja polaznica stručnih tečajeva i skućenog prostora zgrade više djevojačke škole u Tvrdi. Naime, od 1891. do 1896. broj se polaznica tečajeva povećao za 42 polaznice (tablica 7).

Tablica 7. Broj polaznica stručnog tečaja u Osijeku 1890-1900.⁷⁸

Školska godina	Polaznice tečaja I - III
1890/1.	54
1895/6.	96
1899/1900.	82

Naredbom iz lipnja 1894. godine propisao je vladin odjel za bogoštovlje i nastavu ustrojni statut, školski red i nastavni program za sve ženske stručne škole. Djevojke koje su mogle pohađati te škole morale su navršiti 12 godina, a za tečaj krojenja 14 godina i imati završenu pučku školu. U ženskim stručnim školama i dalje se učilo krojenje i šivanje rublja rukom i strojem kao i krojenje i šivanje haljina, a u većini su slavonskih mjesta bile spojene uz opće pučke škole i više djevojačke škole. Prema toj naredbi glavni je nastavni cilj ženskih stručnih škola bio sljedeći: «Ženskoj stručnoj školi je svrha, da djevojke osposobi za samostalnu privredu vlastitim radom, te da ih pripravi za praktični život u kući.»⁷⁹ Pored toga što su obrazovale buduće *dobre kućanice*, te su škole omogućile djevojkama i samostalnu privredu. Tako su mlade žene nakon

⁷⁵ Naredbom od 23. ožujka 1892. (br. 334) vlada je odobrila statut stručnih tečajeva pri-pojenih višoj djevojačkoj školi u Osijeku. *Službeni glasnik* (1892) 43.

⁷⁶ Župan, „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)“, *Scrinia Slavonica* 5 (2005) 380.

⁷⁷ Godišnji izvještaj više djevojačke škole u Osijeku 1898/9, 19.

⁷⁸ Vidi Župan, „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882-1900)“, *Scrinia Slavonica* 5 (2005) 381.

⁷⁹ *Službeni glasnik* (1897) 84.

završene stručne škole mogle zarađivati kao krojačice čime im je bila omogućena određena ekonomska neovisnost. No, koliko je djevojka zaista nakon završene stručne škole otvorilo samostalni obrt ili se zaposlilo kod nekog krojača ili krojačice? Na to ću pitanje pokušati odgovoriti na primjeru Osijeka čiju je žensku stručnu školu pohađalo najviše djevojaka. Prema *Obrtnom upisniku* osječkog gradskog poglavarstva od početka 1884. do kraja 1894. među osječke se obrtnike upisalo 44 krojača i 9 krojačica, ali nijedna od tih krojačica prilikom traženja obrtne dozvole nije navela svjedodžbu osječke ženske stručne škole odnosno više djevojačke škole pri kojoj je stručna škola djelovala.⁸⁰ Isprave koje su priložile bile su svjedodžbe ili obrtnice izdane od strane osječkih krojača poslovođa, a samo u jednom slučaju od krojačice za ženski krojački obrt i to od krojačice koja je u Osijek došla iz Požuna (Bratislave). U razdoblju od 1895. do 1905. među osječke se obrtnike upisao 51 krojač i 29 krojačica.⁸¹ Samo je jedna od tih krojačica kao ispravu na temelju koje je tražila obrtnu dozvolu priložila svjedodžbu više djevojačke škole u Osijeku i to Terezija Horvat koja je školovanje završila 1898, a krojački obrt prijavila 1900. godine. Zanimljivo je da se od tih 29 krojačica čak njih 12 u *Obrtni upisnik* upisalo tijekom 1897. godine. Što se tiče osposobljenosti, većina je krojačica potvrdila o stručnosti dobila od strane osječkih krojača i krojačica, a neke su s potvrdama došle i iz drugih gradova Monarhije, pa su tako četiri krojačice s potvrdama o osposobljenosti došle iz Beča.⁸² Očito je dakle, da su polaznice osječke ženske stručne škole nakon završenih stručnih tečajeva svoju krojačku osposobljenost uglavnom koristile za potrebe kućanstva.

Zaključak

Spolna politika obrazovanja žena tijekom druge polovine 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj, pa tako i u Slavoniji, svoju je primarnu strategiju zasnivala na konstrukciji poželjnih ženskih identiteta. Tadašnji nastavni programi kao i pedagoški diskursi u potpunosti su podupirali i reproducirali tu politiku svojom proizvodnjom znanja o spolnim karakteristikama na osnovi kojeg su konstruirani ženski i muški identiteti. Sa stajališta tadašnjih pedagoga, učitelja i psihologa obrazovni sustav je ispunio svoju svrhu ako je od učenica stvorio buduće dobre kućanice, supruge i majke. U hrvatskom obrazovnom sustavu druge polovine 19. stoljeća više djevojačke škole i ženske stručne škole bile su glavna mjesta oblikovanja tih poželjnih ženskih identiteta. U Slavoniji su tijekom druge polovine 19. stoljeća djelovale četiri više djevojačke škole u Požegi, Đakovu, Osijeku i Vinkovcima kao i niz ženskih stručnih škola (Osijek, Daruvar, Nova Gradiška, Brod, Vinkovci, Požega, Ilok). Nakon intervencije u nastavni program početkom osamdesetih godina 19. stoljeća školske su vlasti

⁸⁰ Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS) Arhivski fond Gradskog poglavarstva Osijek, "Obrtni upisnik Gradskog poglavarstva 1884-1905", knjiga 1249.

⁸¹ DAOS, "Obrtni upisnik Gradskog poglavarstva 1884-1905", knjiga 1249.

⁸² DAOS, "Obrtni upisnik Gradskog poglavarstva 1884-1905", knjiga 1249.

više djevojačke škole zamislile kao mjesto odgoja i obrazovanja budućih «dobrih kućanica». Na proizvodnju poželjnog identiteta žene kao kućanice u višim djevojačkim školama, nadovezuje se druga strategija školskih vlasti koja započinje otvaranjem niza ženskih stručnih škola i škola za «ženski» ručni rad u devedesetim godinama 19. stoljeća. Ta druga strategija zasnivala se na vezivanju djevojaka uz «ženski» ručni rad, koji je kao spolno određena praksa trebao bitno određivati identitet žena. Dok je s jedne strane ručni rad u seoskim i siromašnijim gradskim obiteljima bio od izuzetne važnosti za kućnu ekonomiju, s druge je strane taj isti ručni posao žene zatvorio u privatnost doma. Upravo su kuća i dom u vrijednosnom sustavu građanskog društva 19. stoljeća bili određeni kao prirodno ženino mjesto. Djevojke koje su satima šile, kačkale, vezle, krojile i plele tim su «ženskim» radnjama učvršćivale poželjni ženski identitet kućanice.

Nakon što su školske vlasti početkom osamdesetih godina promijenile nastavni program viših djevojačkih škola i spolnu politiku školstva usmjerili prema stvaranju *dobrih kućanica* u devedesetim godinama 19. stoljeća dolazi do određenih promjena. Naime, u devedesetim godinama dolazi do osnivanja niza stručnih škola za „ženski“ ručni rad pa su te škole polako preuzimale glavnu ulogu odgoja i obrazovanja budućih kućanica. Pored toga na novu nastavnu osnovu viših djevojačkih škola iz devedesetih godina znatno je utjecalo i osnivanje privremenog ženskog liceja u Zagrebu. Naime, neke su više djevojačke škole trebale postati niži ženski liceji, odnosno svojevrsne niže djevojačke gimnazije, u Slavoniji se to odnosilo samo na osječku višu djevojačku školu. No, da je ta intervencija u nastavni program viših djevojačkih škola bila samo prolazna ideja pokazuje naredba iz veljače 1908. godine s kojom se pokušalo restrukturirati cjelokupno obrazovanje žena. Naredbom iz 1908. godine br. 4397 odjel za bogoštovje i nastavu je niže školske vlasti uputio «na važnost uzgoja i obrazovanja ženskinja uopće, na polazak škole i preuređenje nastave za ženskinje napose».⁸³ Vladin odjel za bogoštovlje i nastavu analizirao je stanje u ženskom obrazovanju i došao do zaključaka da postojeće više djevojačke škole nisu adekvatne za obrazovanje većine djevojaka koje nakon završene niže pučke škole nastavljaju svoje školovanje, odnosno da gotovo sve škole za obrazovanje žena nisu u skladu s «prirodnim pozivom žene» koji traži «valjane supruge, dobre kućanice i brižne majke. Stoga je vladin odjel odredio da više djevojačke škole neće više raditi po nastavnom programu nižeg liceja već će se za njih od školske godine 1908/9. donijeti novi nastavni program «koji će služiti principima i obrazovanja ženskinja» u skladu s njihovim «prirodnim pozivom». Dakle, spolna politika hrvatskog školstva i do početka 20. stoljeća ostala je, barem kada su u pitanju bile više djevojačke škole, dosljedna svojoj primarnoj strategiji kojoj je glavni cilj bio odgoj i obrazovanje *dobrih kućanica* unutar tadašnjeg školskog sustava.

⁸³ *Službeni glasnik* (1908) 27.

Summary

GOOD HOUSEWIVES. THE EDUCATION OF YOUNG WOMEN IN SLAVONIA DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The author is researching the problem of women's education in Slavonia during the second half of the 19th century. In that period there was the founding of the girls' secondary school in Požega, Đakovo, Osijek and Vinkovci and several women's vocational schools were opened in Slavonia (Osijek, Daruvar, Nova Gradiška, Brod, Vinkovci, Požega and Ilok). Most of the students in girls' secondary school came from the middle class and the curriculum was adapted to them. The girls' secondary schools were supposed to be the principal centres for moulding the behaviour of middle class girls. The aim of the girls' secondary and vocational schools was to turn the female students into *good housewives*. The school system of the 19th century made so called "natural" categories of femininity and masculinity, which was visible in teaching programmes, school regulations, and school manuals, as well as in the organisation of the school itself, especially when it comes to the girls' secondary and women's vocational schools. According to the opinions of the then educational authorities, doctors and psychologists, "the real woman" was the one who completely fulfilled her duties as a housewife, wife and mother.

Key words: education of women, girls' secondary schools, *good housewives*, Slavonia, 19th century.